



ISSN: 2456-4427

Impact Factor: RJIF: 5.11

Jyotish 2023; 8(2): 172-174

© 2023 Jyotish

www.jyotishajournal.com

Received: 04-07-2023

Accepted: 07-08-2023

डॉ. जितेन्द्र कुमार दुबे

सहायक आचार्य ज्योतिष,
श्रीमतीलाडदेवीशर्मा पंचोली आदर्श
संस्कृत महाविद्यालय बरुन्दनी,
भीलवाड़ा, राजस्थान, भारत

Correspondence

डॉ. जितेन्द्र कुमार दुबे

सहायक आचार्य ज्योतिष,
श्रीमतीलाडदेवीशर्मा पंचोली आदर्श
संस्कृत महाविद्यालय बरुन्दनी,
भीलवाड़ा, राजस्थान, भारत

International Journal of Jyotish Research (वेदचक्षु)

ज्योतिषादिशास्त्रेषु स्वरज्ञानम्

डॉ. जितेन्द्र कुमार दुबे

सारांश

मनोवैज्ञानिकानां तन्त्रस्य उपयोगितायाः स्वीकारः करणीयः यतः तस्मिन् निगूढं मनः शारीरिकक्रियाणां साहाय्येन प्रभावितं भवति। रात्रौ जले स्थित्वा वा एकान्तवने उपविश्य वा मन्त्रजपं कुर्वन् शारीरिकक्रियाः अपि प्रवृत्ताः भवन्ति। तदनुसारं मनः प्रभावितं करोति किमपि सत्यं न निराकर्तुं शक्नोति यत् मन्त्रः यथा यथा अधिकः शारीरिकः परिश्रमः मानसिकः श्रद्धः च क्रियते तावत् अधिकं परिणामं प्राप्स्यति अतः सफलतां प्राप्नुमः इति विचारेण एव पदानि ग्रहणं दुर्बलम् अस्ति। इदम् आत्मसाक्षात्कृतं ज्ञानं सूक्ष्मतमात् सूक्ष्मतरं कथञ्चित् ज्ञेयं सत्यं निश्चेतुं च शक्नोति इति कारणात् नास्तिकान् आश्चर्यचकितं करोति आस्तिकानाम् आधारः च भवति। स्वरशक्तियुक्तः राजा एकेन योद्धेन दश योद्धान् दश योद्धान् शतं योद्धान् शतेन योद्धान् सहस्रं च सहजतया मारयितुं शक्नोति। एतानि कार्याणि न्यूनस्वरबलसमये न कर्तव्यानि। एकदा सम्यक् स्वरबलं प्राप्तं चेत् किमपि कार्यं कृत्वा विशेषलाभः भवति तस्मिन् कोऽपि संदेहः नास्ति। आशासे यत् स्वरबलसम्बद्धः अयं लेखः सर्वेषां कृते उपयोगी भविष्यति तथा ज्ञानेन सह तस्य उपयोगेन भवन्तः स्वास्थ्यं प्रति गमिष्यन्ति।

कूटशब्द : श्वसनस्य, नासिकायां दक्षिणं मुखं दक्षिणस्वरं वा सूर्यस्वरं वा पिङ्गलानादिस्वरं वा वाममुखं वामस्वरं वा चन्द्रस्वरं वायुप्रवाहः सुषुम्नानाडी शरीरस्य मेरुदण्डस्य उपरितः मूलधरचक्रपर्यन्तं मुख्याः इडा, पिङ्गला, सुषुम्ना।

प्रस्तावना

मनुष्यशरीरं पञ्चधातुमयं लघुरूपं जगत्। ईश्वरस्यानन्तप्रसादेन मनुष्याः जन्मसमये स्वयमेव ज्ञानं प्राप्तवन्तः। इदं शुद्धं वैज्ञानिकम् आध्यात्मिकं ज्ञानं दर्शनम्, जीवनम्, ऊर्जा, विवेकः शक्तिः। जगति सर्वेषु जीवेषु मनुष्य एव कर्ममूर्तिः, शेषाः सर्वे भोगमूर्तयः। स्वरस्य साधनद्वारा एव अस्माकम् ऋषिभिः ऋषिभिः च अतीतं, भविष्यं, वर्तमानं चानुभवितम्। इदानीं मनुष्यस्य हस्ते एवास्ति। यत् सः एतस्य स्वरोदयविज्ञानस्य कियत् उपयोगं करोति, कियत् उपभोगयति च।

भारतीयज्योतिषशास्त्रे सांख्यशास्त्रे, स्वप्नज्योतिषशास्त्रे, स्वरोदयज्योतिषे, शकुनज्योतिषे, नौटिकलहस्त-ज्योतिषे, शरीरसर्वाङ्ग-लक्षणज्योतिषे इत्यादिषु अनेके ग्रन्थाः सन्ति। एतेषु सर्वेषु स्वरोदयविज्ञानं वर्तते यथा अत्यन्तप्राचीनं, तात्कालिकप्रभावः, परिणामः च प्राप्यते, मनुष्यस्य नासिकाच्छिद्रद्वयं भवति, दक्षिणवामयोः। द्वयोः छिद्रयोः बहिः एकेन छिद्रेण एव वायुः प्रविशति निर्गच्छति च अन्यः छिद्रः निमीलितः तिष्ठति। यदा द्वितीयच्छिद्रात् वायुः प्रविश्य निर्गन्तुमारभते तदा प्रथमः छिद्रः स्वयमेव स्वाभाविकतया निमीलति अर्थात् यद्येकः उद्धाटितः तिष्ठति तर्हि अन्यः निमीलितः भवति। एवं प्रकारेण श्वासेन वायुवेगस्य संचरणप्रक्रिया स्वर इति स्वर एव श्वासः। श्वासः जीवनस्य आत्मा अस्ति। जीवनं २४ घण्टाः स्वरस्य स्वरं निर्वाहयितुम् अस्ति। स्वरस्य निमीलनं मृत्युस्य प्रतीकम् अस्ति।

स्वरस्योदयः सूर्योदयकालात् आरभ्यते। सामान्यतः स्वराः प्रतिदिनं सार्धद्विघण्टेषु अर्थात् १-१ घण्टापश्चात् वामतः दक्षिणतः दक्षिणतः वामतः परिवर्तन्ते एव एतेषां घण्टानां मध्ये स्वरोदययुक्ताः पञ्च तत्त्वानि- पृथ्वी २० मिनिट्, जलं १६ मिनिट्, अग्निः १२ मिनिट्, वायुः ८ निमेषः ४ निमेषपर्यन्तं च आकाशः कालक्रमविशेषात्

निर्गत्य कार्यं कुर्वन् अस्ति । प्रत्येकं (दक्षिणवाम) स्वरस्य एकघण्टा = ९०० श्वास-सञ्चारस्य क्रमः स्वाभाविकगत्या भवति तथा च एते पञ्च तत्त्वानि ६० घण्टासु १२ वारं परिवर्तन्ते स्वस्थस्य व्यक्तिस्य श्वसनस्य, निःश्वासस्य च प्रक्रिया दिनरात्रौ २१६०० वारं भवति अर्थात् २४ घण्टेषु भवति । नासिकायां दक्षिणं मुखं दक्षिणस्वरं वा सूर्यस्वरं वा पिङ्गलानादिस्वरं वा वाममुखं वामस्वरं वा चन्द्रस्वरं वा इदानीदिस्वरं वा कथ्यते । कः स्वरः कः अचलः इति स्वमनसि एतान् स्वरान् स्वयमेव अनुभवति । एतत् स्वरविज्ञानज्योतिषम् ।

(ज्योतिषशास्त्रे स्वरविज्ञानस्य महत्त्वम्(भूमिका) पृष्ठ संख्या २)

कदाचित् उभयच्छिद्रात् युगपत् वायुप्रवाहः निर्गन्तुमारभते, यत् सुषुम्नानादिस्वरा इति कथ्यते । उभया स्वरेत्यपि कथ्यते । सुषुम्नानाडी शरीरस्य मेरुदण्डस्य उपरितः मूलधरचक्रपर्यन्तं (गुदम्) आगच्छति।अस्याः नाडीयाः वामे पार्श्वे चन्द्रस्वरनाडी, दक्षिणे पार्श्वे सूर्यस्वरनाडी च अस्ति। स्वरस्य संचरणस्य अनेकाः महत्त्वपूर्णाः तंत्रिकाः सन्ति। मुख्याः इडा, पिङ्गला, सुषुम्ना च । अस्माकं शरीरे ७२००० तंत्रिकानां (धमनी, नाडी, कोशिका) जालम् अस्ति, यस्य नियन्त्रणकेन्द्रं मस्तिष्कम् अस्ति ।

(स्वरविज्ञानम् पृष्ठ संख्या ८ तः १२ पर्यन्तं)

मस्तिष्कात् उत्पन्नानां मनसः शुभ-अशुभ-विचारानाम् प्रभावः नाडी-तन्त्रे भवति, येन स्वराणां संचारवेगः मन्दः द्रुतश्च भवति । मुलाधारचक्रं, स्वाधिष्ठानचक्रं, मणिपुरचक्रं, अनाहतचक्रं, विशुद्धचक्रं, अग्निचक्रं, सहस्रचक्रं च प्रभावितं करोति । अस्मात् कारणात् शारीरिक-मानसिक-स्थितौ घटनाः पूर्वं दृश्यन्ते । इति स्वरज्योतिषम् ।

स्वारोदयविज्ञाने चन्द्रः अध्यक्षदेवता इति गण्यते । वर्षभरि अनुकूलप्रतिकूलयोः सन्तुलनं चैत्रशुक्लप्रतिपदातः तृतीयापर्यन्तं संचारवेगं दृष्ट्वा ज्ञायते यत् वर्षं कथं भविष्यति? एतेषु त्रिदिनानां तिथिषु सूर्योदयसमये शय्यानिष्कासनेन सह प्रातःकाले चन्द्रस्वरस्य (वामस्वरस्य) उदय-सञ्चारः अनुकूलः-शुभः इति मन्यते।

यत्र सूर्यस्वरस्य (दक्षिणस्वरस्य) उदयः प्रचलनं च प्रतिकूलं अशुभं च मन्यते। चन्द्रस्य गतिनानुसारं प्रत्येकं मासे १५ दिवसीयं शुक्लपक्षं कृष्णपक्षं च भवति । एतेषु तिथयः सूर्योदयसमयात् गण्यन्ते, अहोरात्रौ २४ घण्टाः इति मन्यन्ते । स्वराणां तिथीनां च सूर्योदयेन सह स्वाभाविकः निकटसम्बन्धः भवति । स्वस्थस्य पुरुषस्य स्वरपुटमुभयतः यथा भवति - शुक्लपक्षे स्वारोदय - शुक्लपक्षे १,२,३,७,८,९,१३,१४,१५ (पूर्णिमा) तिथयः यावत् चन्द्रस्वरः (वामस्वर) प्रातः (सूर्योदय) शयनं त्यक्त्वा सह संक्रम्यते अवधि) तथा तथा ४,५,६,१०,११,१२ तिथौ सूर्यस्वर (दक्षिणस्वर) संचरणं भवति।

कृष्णपक्षे स्वारोदयः - कृष्णपक्षे १,२,३,७,८,९,१३,१४,१५ (अमावास्या) तिथौ सूर्यस्वरा (दक्षिणस्वरा) प्रातःकाले सूर्योदयसमये शय्यात्यागेन सह संक्रम्यते । तथा चन्द्रस्वरस्य प्रसारणं ४,५,६,१०,११,१२ तिथौ भवति ।

(ज्योतिषे स्वरविज्ञानम् पृष्ठ संख्या ६१ तः ६२ पर्यन्तं)

कदाचित् तिथौ २ दिवसेषु न्यूनीभवति ४ दिवसेषु वर्धते तदा स्वराः स्वयमेव परिवर्तन्ते ।

स्वराणां गुणाः, प्रकृतिः, कार्याणि च

1. सर्वविधं स्थिरं सौम्यं च शुभं कार्यं चन्द्रस्वरेण कर्तव्यम्। इयं वाणी सत्या देवीरूपा अस्ति। शीतलप्रकृत्या अयं स्वरः उष्णपित्तजन्यरोगाणां रक्षणं करोति।
2. सूर्यस्य स्वरेण सर्वविधं सततं कठिनं कार्यं कृत्वा सफलता प्राप्यते । इयं वाणी शिवस्य सत्यरूपम् अस्ति। उष्णप्रकृतेः कारणात् शीत-कफ-सम्बद्धेभ्यः रोगेभ्यः रक्षति । अन्नभोजनं, औषधनिर्माणं, सङ्गीतस्य शिक्षणं, अभ्यासः च इत्यादीनि अस्मिन् स्वरेण सफलानि भवन्ति ।
3. सुषुम्ना स्वरः वास्तविककालस्य रूपम् अस्ति, अस्मिन् ध्याने, प्रतीतिः, समाधिः, भगवतः स्मरणं, कीर्तनं च श्रेष्ठम् अस्ति।

स्वारोदयशास्त्रं तथा आरोग्यम् - आरोग्यस्य वर्तमानदृष्टिकोणे मनुष्यः अतीव उदासीनः अस्ति, सः यम-नियमः, आहारः, व्यवहारः, आचरण-विचाराः, जीवनशैली, प्रातः निद्रा, प्राक् जागरणम् इत्यादयः अनेके नियमाः सिद्धान्ताः च अनुसृत्य न प्रतीयते। प्रत्युत विलम्बेन निद्रां, विलम्बेन जागरणं च फैशनं जातम् । अस्य फलतः स्वरतन्त्रस्य गतिविधितायाः कारणात् सः व्यक्तिः रोगी भवति, रोगैः च पीडितः भवति।

सः चिकित्सायां धनं समयं च व्ययति । यत्र स्वारोदयः सरलः, अवगम्यमानः, सस्तो, अहिंसकः, अमादकचिकित्साविधिः अस्ति । अस्मिन् कोऽपि आर्थिकव्ययः, समयः वा अपव्ययः न भवति । स्वारोदयचिकित्साद्वारा दम्मा, ज्वरः, शिरोवेदना, उदरवेदना, रक्तचापः इत्यादयः अनेकाः रोगाः स्वतः मुक्तुं शक्नोति । एतदर्थं स्वरपरिवर्तनविधयः ज्ञातव्याः ।

यथा नरपतिजयचर्यायां उल्लिखितः -

चन्द्रोदये यथा सूर्यश्चन्द्रः सूर्योदये यथा ।
अशुभं हानिरूद्वेगस्तद्दिने जायते ध्रुवम् ॥
शशाङ्कं चारयेद्रात्रौ दावा चार्यो दिवाकरः।
इत्याभ्यासरतो नित्यं से योगी नात्र संशयः ॥
यात्राकाले विवाहे च वस्त्रालङ्कारभूषणे ।
शुभकर्मणि सन्धौ च प्रवेशे च शशी शुभः ॥
विग्रहे द्यूतयुद्धेषु स्नानभोजनमैथुने ।
व्यवहार भरे भङ्गे भानुनाडी प्रशस्यते ॥
होमश्च शान्तिकं चैन दिव्यौषधिरसायनम्।
विद्यारम्भं स्थिरं कार्यो कर्तव्यं च निशाकरो।

(श्लोकसंख्या १४७ तः १५१ यावत्)

अमूल्यं स्वरनिधिं सम्यक्प्रयोगं कुर्वन् सदा सुखी स्वस्थः च तिष्ठति ।

स्वरपरिवर्तनविधयः-- १

1. यस्य स्वरस्य वाद्यं कर्तुम् इच्छति तस्य विपरीतभागे गत्वा तक्रियायाः समानेन हस्तेन शयनं कुर्वन्तु। किञ्चित्कालानन्तरं स्वरः परिवर्तते। यथा सूर्यस्वरः क्रीडति चेत् चन्द्रस्वरं क्रीडितुम् इच्छसि तर्हि दक्षिणपार्श्वे शयनं कुरु ।
2. एकं नासिकाच्छिद्रं वस्त्रखण्डेन वा हस्तस्य अङ्गुष्ठेन वा पिधाय यत् स्वरं वादयितुम् इच्छति तत् उद्घाटितं स्थापयतु, स्वरः परिवर्तते।
3. पार्श्वे तक्रियां निपीड्य अपि स्वरः परिवर्तते ।
4. अनुलोम-विलोम, नादिशोधन, प्राणायाम, पुरक, रेचक, कुम्भक, आसन वज्रासन एवं भी स्वर परिवर्तन होते हैं। स्वरं परिवर्तयन् मुखं निमीलितं स्थापयितव्यम्। नासिकाद्वारा स्वरयन्त्रं कुर्वन्तु।

चलस्वरप्रधानं कार्यम्

प्रातः काले सूर्योदयानन्तरं अपि चलशब्दाभिमुखे पार्श्वे उत्थाय उपविष्टे तस्मिन् पार्श्वे तालुकं दृष्ट्वा मुखं प्रति परिवर्तयतु । ततः तालद्वयं पश्यन् एकत्र मर्दयेत्, ततः मुखं चालयन्तु, ततः सर्वं शरीरं, हस्तं, पादं च चालयन्तु। ततः मन्त्रं वदतु

कराग्रे वसते लक्ष्मीः करमध्ये सरस्वती।

कर मूले स्थितो ब्रह्मा प्रभाते करदर्शनम्॥

(नित्यकर्मपूजाप्रकाशः पृष्ठ संख्या २)

हस्ताग्रे लक्ष्मीः, मध्ये सरस्वती, मूले ब्रह्मा वसति इत्यर्थः। एतादृशाः पुण्यहस्ताः प्रातःकाले स्वरेण द्रष्टव्याः। कर्मस्य प्रतीकं हस्त एव । किमपि साधयितुं कर्म आवश्यकम्। तदनन्तरं शय्यां त्यक्त्वा यत्र शब्दः वाद्यते तत्र पार्श्वे पृथिव्यां पादं प्रसारयित्वा मन्त्रं जप्य-

समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डिते।

विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे॥

(नित्यकर्मपूजाप्रकाश पृष्ठ ३)

अर्थात् सागरवस्त्रधारिणी भगवान् विष्णुपत्नी पर्वतस्तनविभूषिता पृथ्वीदेवी ! मम पादस्पर्शं क्षमस्व । अयं मन्त्रः सिद्धयति यत् भारतीयसंस्कृतेः निर्जीववस्तूनि चैतन्यदर्शनस्य सामर्थ्यम् अस्ति । तदनन्तरं वादनस्वरस्य अनुसारं गच्छन्तु । यदि चन्द्रस्वरः तर्हि २,४,६ समं यदि सूर्यस्वरः तर्हि विषमे १,३,५ पदानि ग्रहीतव्यानि। एवं कृत्वा दिवसस्य आरम्भः शुभः भवति, इष्टकार्ये सिद्धिः भवति । स्वास्थ्येन सह भवतः इच्छाः साकाराः भवन्ति।

1. चलितस्वर्गस्य पार्श्वे हस्तपादं स्थापयित्वा सुखं तिष्ठति।
2. परेभ्यो दाने, तेभ्यः ग्रहणे, गृहात् बहिः गच्छन् समानहस्तपादयोः स्वरः यस्मिन् दिशि गच्छति तत्र चालयित्वा सफलता भवति। एवं कृत्वा सदा सुखी तिष्ठति, क्लेशेभ्यः सुरक्षितः च तिष्ठति ।
3. स्वरस्य चलभागेभ्यः प्राधान्यं दत्त्वा प्रत्येकस्मिन् परिस्थितौ कार्यं कर्तुं शक्यते, सफलता च प्राप्यते । स्वरज्योतिषस्य ज्ञानेन मनुष्यः

स्वशरीरं मनः च नियन्त्रयितुं शक्नोति, रोगान्, असहमति, हानि, दुःखं, असफलतां च मुक्तुं शक्नोति, एतेन सह सः स्वजीवनम् आनन्ददायकं कृत्वा परलोकस्य सुधारं कृत्वा कल्याणं प्राप्तुं शक्नोति।

सन्दर्भ

1. ज्योतिषे स्वरविज्ञानस्य महत्त्वम्
लेखकः -केदारदत्तजोशी
प्रकाशकः-मोतीलालबानारसीदास
पृष्ठ संख्या भूमिका २
६१ से ६२, १०० से १०१
2. स्वरविज्ञानम्
लेखकः- गुरप्रीतसिंहः पृष्ठसंख्या ८ तः १२ पर्यन्तम्
3. तेजस्वरोदयविज्ञानः
लेखक- पं.रामेश्वरलालशर्मा
प्रकाशक- मंगलसाहित्यकुटीररतनगढ़ः (बीकानेर)
4. स्वरयोग से दिव्य ज्ञान
मउद्रक- युगनिर्माणयोजनाप्रेस मथुरा
पृष्ठ संख्या १५ तः, तः २३ पर्यन्तम्
5. शिवस्वरोदयः
लेखक- पं.श्रीधरशिवलाल जी
ज्ञानसागरयन्त्रालयः मुंबई
6. स्वरोदयविज्ञानम्
प्रकाशक- श्रीपीताम्बरापीठसंस्कृतिपरिषद् श्रीवनखण्डेश्वरः
दतिया (मध्यप्रदेश)
7. नरपतिजयचर्या(दैवज्ञानरपतिः)
व्याख्याकार- डॉ. सत्येन्द्रमिश्रचौखम्भासुभारती प्रकाशन
पृष्ठ संख्या १४७ तः, १५१ पर्यन्तम्